

19.01.2018

Хазан Я., доктор фізико-математичних наук

Учені ступені без спецрад

Депопуляція науки відбувається в Україні швидше, ніж убуває населення ([«DT.UA»](http://DT.UA)).

За даними Держкомстату, в 2000–2013 рр. населення зменшувалося зі швидкістю приблизно 0,5–0,6 % на рік, тоді як кількість докторів наук, що працюють у наукових установах, в 2010–2013 рр. зменшилася на 820 осіб, убуваючи зі швидкістю 2,5 % на рік, а за 2014–2015 рр. – ще на 410 осіб, тобто на 4 %. При цьому, за даними того ж таки Держкомстату, загальна кількість докторів наук (тобто з урахуванням тих, хто не працює в наукових установах) за 2010–2013 рр. не тільки не зменшилася, а навіть зросла на 2020 осіб. Аналогічну тенденцію демонструє чисельність кандидатів наук (PhD): за три роки (2010–2013) в наукових установах кількість кандидатів зменшилася на 5500 осіб, тоді як загалом по країні зросла на 6100 осіб.

Відтак фахівці вищої кваліфікації йдуть з науки в інші сфери діяльності, не пов'язані з науковими й науково-технічними дослідженнями. Оскільки співробітники наукових установ увесь цей час продовжували захищатися, то реальна кількість докторів наук, що покинули за три роки (з 2010-го по 2013-й) з тих чи інших причин наукові установи, була, імовірно, вища за 820, на які вказує статистика. Через який час доктори наук в українській науці «закінчатся», читач може оцінити сам, відштовхуючись від того, що в 2015 р. у наукових установах України працював 9571 доктор наук.

Нічого дивного в цій сумній статистиці немає. З року в рік Верховна Рада порушує ухвалений нею закон «Про наукову і науково-технічну діяльність», згідно зі ст. 48 якого бюджетне фінансування науки не може бути нижчим за 1,7 % ВВП. Реально ж наука фінансується на рівні 0,15–0,3 % ВВП (а фактично ще менше: у бюджеті на 2018 р. на науку виділяється 6 млрд грн, тобто трохи більше ніж 0,2 % ВВП). В абсолютних цифрах фінансування науки в Україні, природно, незрівнянно менше, ніж у США і провідних європейських державах, які асигнують на науку 2–4 % своїх набагато більших ВВП. Але навіть у маленькій Естонії з населенням у 32 (!) рази меншим, ніж в Україні, у розвиток науки вкладають з державних джерел майже вдвічі більше, ніж у нас, причому це тільки третина повного фінансування. Нічого дивного немає і в тому, що падіння ВВП України майже в півтора рази – від 131 млрд дол. у 2014-му до 93 млрд дол. у 2016-му (за даними Світового банку) прискорило депопуляцію науки.

Економічне удушення має своїм наслідком і те, що паралельно з депопуляцією науки й тим, що її покидають ті, хто реально займався науковими проектами, зростає кількість політиків, бізнесменів, псевдовчених, які прикрасили себе вченими ступенями, попри те що ніколи в житті наукою не займалися (див. статтю [«Аттестаційна трагікомедія», DT.UA, № 1, 2018 р.](#)). Незаслужені регалії підривають престиж ученого ступеня як оцінки наукової кваліфікації і свідчать як мінімум про безвідповідальність і втрату професіоналізму, а можливо, і про корумпованість спецрад, передусім тих, які присуджують ступені з гуманітарних наук. На жаль, переважна більшість цих підробок залишається без покарання, оскільки оскаржити рішення спецради

практично неможливо, якщо тільки здобувача не спіймали на відвертому плагіаті. Ганебна плагіатна історія з «дисертацією» К. Кириленко – один з нечастих випадків, коли скандал прорвався у публічний простір. Зі сказаного випливає, що система атестації наукових кадрів в Україні потребує термінового і радикального реформування.

На відміну від казусу «доктора Пі» (Слюсарчука), де, очевидно, мала місце підrobка документів, освячена підписами чиновників ВАК, дипломи, отримані політиками й бізнесменами, формально законні, оскільки ступінь присвоювався в результаті легальної процедури захисту в спеціалізованій раді. Інша річ, що «дисертації», на підставі яких присвоювалися ці фіктивні ступені, в жодному разі не можна назвати самостійними науковими працями. Один написав «статті» й зліпив «текст» (звісно, за гроші або послуги), другий погодився «опонувати» на захисті, третій виступив з підтримкою на засіданні спецради, не червоніючи за дурниці, які доводиться розхвалювати, а четвертий, навпаки, промовчав, слухаючи повну нісенітницю. Нарешті, щоб результат захисту був таким, «як треба», більшість спецради мала проголосувати «за» у випадку, коли після хоч якоюсь мірою чесної експертизи мало бути категоричне «пішов геть». Такі захисти опускали планку вимог рад. Кожен наступний захист проходить під гаслом: «Ну, що ви від нього/неї хочете! Ми пропускали й набагато гірші роботи». Ці, хоча й легальні, але явно нечесно отримані ступені дискредитують саму систему спецрад як спосіб експертної оцінки наукової кваліфікації. І спроби щось змінити, не виходячи за межі системи, що склалася, – я маю на увазі проекти Порядку присудження наукових ступенів, запропоновані МОН і Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), – фактично консервують ситуацію, а не вирішують проблем, що накопичилися.

Проект МОН до вже наявних у чинному Порядку бюрократичних правил, абсолютно абсурдних за їхньою кількістю, дріб'язковістю, а часто й змістом (наприклад, чомусь обмежується кількість публікацій в електронних журналах, хоча авторитет журналу і якість публікацій у ньому ніяк не корелюють з тим, на якому носії він видається), додає ще й нові. Пропоновані зміни ніяк не можуть поліпшити якість дисертацій, що захищаються. Схоже, що їхньою єдиною метою є прагнення посилити контроль над наукою, гарантувавши виживання бюрократичної надбудови. Водночас у проекті МОН є своя внутрішня логіка: передбачається, що МОН бере на себе перевірки дисертацій і захистів «щодо форми», залишаючи перевірки «по суті» спецрадам. Але проблема в тому, що спецради себе вже дискредитували, а якщо їх розпустити й створити заново, то немає жодних гарантій, що нові спецради не повторять долі попередніх.

Проект НАЗЯВО пропонує жорсткі заходи боротьби з фальсифікаціями (позбавлення ступеня за плагіат із покаранням здобувачів, спецрад, опонентів тощо). Це означає, що (на відміну від проекту МОН) проект НАЗЯВО претендує на перевірку дисертацій «по суті». А як можна інакше з'ясувати, чи є плагіат, якщо не проаналізувати тексту дисертації? За нормальною логікою це мають робити спецради, тобто проект НАЗЯВО свідомо стоїть на позиції недовіри до спецрад і неявно передбачає забрати в них принаймні частину функцій. Це само по собі дуже дивно, але залишаються ще й інші запитання. Зокрема, хто конкретно здійснюватиме ці перевірки, наскільки професійно й неупереджено? Хто, крім фахівців, може відповісти запитання про новизну та

актуальність вмісту дисертації, що аж ніяк не менш важливі, ніж питання про наявність чи відсутність плагіату? Як може впоратися одне агентство з таким обсягом роботи (сотні, тисячі дисертацій на рік)? Нарешті, залишається запитання: «А судді хто?». На прикладі антикорупційних органів ми бачимо, що дуже швидко виникає сумнів у сумлінності або й професійності створеного органу й бажання створити новий, який перевірятиме попередній.

Насправді, якщо довіри до спецрад немає, то єдиний вихід – ліквідувати їх як інститут. Про те, як тоді можна організувати присудження вчених ступенів, йдеться нижче. Але спершу кілька слів про те, як у світі примудряються обходити граблі, на які Україна знову й знову наступає.

Наука, насамперед фундаментальна, у сучасному світі на особливому становищі – гроші на наукові дослідження виділяють зазвичай ті, хто навряд чи може зрозуміти значення цих досліджень. Це можливо тільки за дуже високого рівня довіри до науки. Наприклад, якою мала бути довіра до науки, щоб асигнувати 10 млрд дол. на будівництво Великого адронного колайдера (БАК) під досить невизначені обіцянки чи то відкрити, чи то закрити бозон Хіггса, про який ніхто з тих, хто підписав відповідні рішення не знав нічого, крім, можливо, імені британського професора Пітера Хіггса? Правда, ухвалення таких рішень полегшується тим, що навіть побічні результати великих проектів забезпечують гігантський технологічний прогрес. Наприклад, всесвітня павутина (WorldWideWeb – WWW) походить з того ж таки ЦЕРНу, де побудували БАК, а рентгенівські лазери на вільних електронах для наступника БАК – Міжнародного лінійного колайдера (ILC) – уже функціонують, хоча остаточного рішення про початок будівництва ILC у Японії в 2020 р. ще не ухвалили.

Довіра до науки у світі ґрунтується на тому, що сама наука безупинно займається самоперевіркою. Будь-яка стаття проходить ретельне, навіть прискіпливе рецензування, в якому беруть участь щонайменше два рецензенти, зазвичай анонімні, й редактор, який ухвалює остаточне рішення. Точно так само експертуються заявки на гранти й звіти про їх виконання. Перевіряється все – новизна, правильність та обґрунтованість результатів, доступність викладу і його стиль, повнота цитування. У правилах для рецензентів на сайтах журналів обов'язково є розділ про етику наукових публікацій, у якому наголошується на обов'язку перевіряти рукопис на наявність плагіату, включаючи й самоплагіат. Випадки порушення етичних норм стають предметом широкого обговорення й закінчуються доволі неприємними оргвисновками.

Ретельний взаємний контроль якості публікацій разом із відкритістю всіх використаних методів і даних (це одна з обов'язкових умов опублікування) перетворює світову науку на всесвітній мозковий штурм, у якому беруть участь усі, хто залучений у цей процес. При цьому ступінь ефективності кожного з дослідників характеризується цитуванням його робіт. Саме цитування й публікації в найавторитетніших журналах, а не формальні регалії начебто вченого ступеня є головним предметом гордості. Нагороди, гранти, вчені ступені й посади приходять разом із широким цитуванням.

В українській науці, на жаль, усе зовсім не так. Багато українських журналів мають відомчу належність. Це призводить до фактичної

неможливості анонімного рецензування, а найчастіше рецензування взагалі є доволі формальним, що не може не позначитися на якості публікацій. Надрукуватися у великих міжнародних журналах дуже складно як через проблеми з мовою, на що в редакціях ніхто знижок не робить, так і через те, що стилі статей на Заході й у СРСП (а ми недалеко пішли від радянського стилю написання рукописів) неабияк відрізняються. Для західного стилю характерно орієнтуватися на читача – якщо читач чогось не зрозуміє, то й не посилатиметься. Тому виклад завжди докладний із вичерпним висвітленням історії питання, текст ретельно опрацьовується, винахідливо ілюструється й забезпечується вивіренним апаратом посилань. У деяких журналах спеціально наголошується, що список літератури в статті має самостійну цінність. Для українських авторів, які часто мають лише обмежений доступ до сучасних журналів, а тим більше монографій, енциклопедій, праць конференцій, складання повноцінного списку літератури – важке завдання.

Як наслідок, більшість українських учених ізольовані від світового наукового простору, і чималий рівень цитування – мета недосяжна, навіть якщо наукові результати того заслуговують. Тому вчений ступінь і звання перетворюються на єдину нагороду за працю вченого і набувають самодостатньої цінності. Оскільки при цьому на перший план виходить не об'єктивна оцінка праці вченого науковим співтовариством (публікації у престижних журналах і цитованість результатів), а наявність кандидатсько-докторських і доцентсько-професорських «корочок», виникає ґрунт для фальсифікації та імітації наукової діяльності, а відтак видаються фактично фейкові дипломи про присудження вченого ступеня.

Систему спецрад було придумано як засіб оцінити наукові результати по суті. І до певного часу вона працювала цілком успішно, особливо в природничих дисциплінах. Причиною цієї успішності були, власне, особисті чесноти більшості членів спецрад – їхня кваліфікація, скрупульозність і, не в останню чергу, відповідальність. Деградація спецрад, наслідки якої ми нині спостерігаємо, відбувалася поступово, у міру того, як членами ради ставали ті, хто сам захищався, так би мовити, «за полегшеною процедурою». Самі члени спецрад, звісно, чудово знають, хто чого вартий, але сторонньому розібратися в тому, хто з них дотримується колишніх традицій, а для кого участь у спецраді – це просто зайва регалія, неможливо. Таємне голосування, яке при оцінюванні наукових результатів є абсурдом, вносить у роботу спецрад у їхньому нинішньому вигляді елемент колективної безвідповідальності. Спецради приймають до захисту дисертації з широкого кола питань, які формально відповідають їхньому профілю. На кожному захисті рідко буває більше трьох-чотирьох фахівців з вузької теми конкретної дисертації, а отже, лише частина спецради здатна оцінити її новизну й актуальність, а решта мають, у найліпшому разі, загальне уявлення про проблему, що виноситься на захист. Але голосують усі! І нефаківці, «щоб нічого не зіпсувати», зазвичай голосують «за», забезпечуючи результат, який слабко залежить від думки реальних фахівців.

Я бачу тільки один варіант, як поставити ситуацію з голови на ноги, взявши за наріжний камінь саме якість наукових публікацій і виключивши майже повністю можливість фальсифікацій.

Нагадаю, що для кожного наукового журналу щороку розраховується й публікується так званий дворічний імпакт-фактор (ІФ), що дорівнює кількості цитувань журналу в розрахунку на одну статтю протягом двох років після публікації. Вважається, що величина ІФ характеризує популярність і авторитетність журналу. Учений ступінь можна присвоювати, ґрунтуючись на сумарному імпакт-факторі (СІФ) публікацій здобувача, включаючи до цієї суми ІФ журналу для публікації без співавторів або його частину для спільної публікації. Можна домовитися, що після досягнення певного граничного значення СІФ учений ступінь присуджується за заявою, яка супроводжується розширеною анотацією до наукових праць, об'єднаних спільною темою. Замість захисту проводиться семінар або засідання Вченої ради, на якій після виступу здобувача та обговорення ухвалюється (або, у виняткових випадках, не ухвалюється) рішення про присудження вченого ступеня.

У цього варіанта є свої плюси й мінуси.

До плюсів можна віднести те, що на захист у цьому разі завжди виносяться повноцінні наукові дослідження, оскільки жодні фейки й жоден плагіат через систему рецензування рейтингових журналів не пройдуть. Фальсифікація неможлива, за єдиним винятком того, що можна назвати «співавторською гуманітарною допомогою», чого не можна уникнути за жодної системи. Ті, хто має потрібну якість публікацій у рейтингових журналах, стають повноцінними вченими міжнародного рівня, в яких є всі можливості інтегруватися в міжнародну наукову кооперацію. Це поверне авторитет ученого ступеня як індикатора кваліфікації. Відпадає потреба вирішувати завдання добору опонентів, що в умовах досить невеликого наукового простору України й з урахуванням наявних обмежень (не більше одного зі спецради, не можна зі свого інституту, не можна з «інших наук», не можна з-за кордону) буває нерозв'язним завданням. Виключається сама можливість корумпованості спецрад через їх відсутність.

Хочу нагадати також, що як чинний Порядок, так і проекти, пропонувані МОН і НАЗЯВО, вимагають, щоб певна частина робіт здобувача була опублікована за кордоном або у вітчизняних журналах, включених до наукометричних баз. Однак ці умови самі по собі не гарантують досить високого рівня журналу і, відповідно, публікації. Відомо, що як у нас, так і в Росії є журнали на кшталт вісників університетів, які включено до Скопус. Є комерційні китайські журнали, де платиш гроші й публікуєшся. Публікації в таких виданнях задовольняють формальні вимоги Порядку і проектів, пропонуваних МОН і НАЗЯВО, що полегшує набір потрібної кількості публікацій. Але рецензування в цих журналах суто умовне, тож якість роботи фактично не контролюється. До плюсів пропонованої системи присвоєння вчених ступенів з опорою на СІФ можна віднести те, що публікації в таких виданнях ніяк не позначаються на підрахунку сумарного імпакт-фактора, оскільки всі ці журнали мають нульові ІФ.

Головною складністю пропонованого варіанта присвоєння вчених ступенів є те, що типові значення ІФ відрізняються для різних наукових напрямів, бо вони залежать від кількості вчених, що працюють у тій чи іншій галузі. Тому неможливо виробити універсального граничного значення СІФ, однакового для всіх спеціальностей.

Зрозуміло, що відразу повністю перейти на СІФ-систему неможливо. Для цього потрібен якийсь час. Паралельно можна тимчасово зберегти спецради, усунувши, наскільки це можливо, «колективну безвідповідальність». Це можна зробити, поклавши права й обов'язки з оцінювання дисертації на «спецраду фахівців» – спеціальну комісію з п'яти – семи фахівців з теми конкретної дисертації, яка формується в момент прийняття дисертації до захисту і після обговорення дисертації у процесі публічного захисту на засіданні «великої спецради» ухвалює рішення про присудження вченого ступеня відкритим (!) голосуванням. У такому разі, саме члени «спецради фахівців» несуть особисту відповідальність за якість виконаної експертизи.

На жаль, так чи інакше, все впирається в гроші. Українська наука перебуває фактично в коматозному стані. Для того, щоб усе найближчим часом не розсипалося, слід послабити економічний зашморг і ухвалити рішення про повернення бюджетного фінансування науки на рівень не нижчий ніж 1,7 % ВВП, як передбачено законом, причому це рішення має містити чітку «дорожню карту» збільшення фінансування. Якщо негайно не виконати цих реанімаційних процедур, то питання про атестацію наукових кадрів відпаде само собою.